

קווים דיאלקטיים בלהג העברי של יהודי תימן בגלותם

יצחק גלוסקא

1.0 להגים כתופעה כללית בלשון

אין מסגרת חברתית, שאישיה־פרטיה יהיו שווים איש לרעהו בכל, וכך המצב אף בחברת לשון, כפי שמרטינה כותב:¹

No linguistic community must be considered as composed of individuals all speaking a language which is in every way identical.

מרטינה מדגיש את חוסר השיוויון בין האישים־הפרטים של חברת הלשון, רוצה לומר, את גוני הדיבור או הסגנון, אולם אותה חברה עשויה להתפלג לשונית לפי תחומי לשון, כגון לשון הפועלים, השונה באוצר המלים ובסמנטיקה שלהן, לעומת לשון השכבה המשכילה, הקרובה יותר ללשון המקורות הספרותיים; לשון השכבה הצעירה, השונה פוניטית ומילונית לעומת זו של השכבה המבוגרת; כך נוצרים דיאלקטים. אולם לא קל להבחין בין גוני דיבור וסגנון ובין דיאלקטים.² הכוח הצנטריפוגלי בחברת־הלשון הוא המקור לגוונים אלה, וכאשר הוא גובר, ואין בפניו מעצור של רשות דתית או לאומית כלשהי, הרי גוונים אלה עשויים להתפתח לכדי דיאלקטים. ניתן לומר, שבתנאים משתנים, כאשר הלשון הרשמית־הלאומית אינה משתנה בהתאם לקצב הנדרש, כשירה הקרקע להיווצרותם של דיאלקטים באותה לשון. דובריהם של דיאלקטים אלה עשויים להבין איש את רעהו, אך יש מקרים שבהם אין הדבר כך: כאשר הלשון בחברה מסוימת אינה בת־התאמה לצרכים המשתנים והולכים בתמורות הזמן, אם מפני היותה לשון דתית, או בעלת סטנדארד

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות – ראה בסוף המאמר.

1 מרטינה, עמ' 139, סעיף 5.5; השווה ניר, עמ' 85.

2 ראה דברי ליונס, עמ' 26: '...it is often very difficult to draw a sharp distinction between distinct languages and different dialects of the same language'

נוקשה – נוצרים דיאלקטים שהמפריד ביניהם רב על המאחד, ודובריהם מתקשים להבין או כלל אינם מבינים זה את זה.³

אולם גמישותה וכשירותה של הלשון להשתנות אינן הגורמים היחידים, ויש חוקרים המעמידים במוקד גורמים אחרים. בלומפילד מעמיד את הגורם החברתי במרכז,⁴ אך לדעתנו, לא פחות מן הגורם החברתי הוא הגורם הגיאוגרפי, ולעתים עשויה שלשלת הרים גבוהים המקיפה אזור מסוים ומנתקת, או מקשה על מעבר חופשי של תושבים ממנו לאזורים אחרים, לגרום להיווצרות דיאלקט מקומי;⁵ לפי דה־סוסיר,⁶ גורם הזמן בהיווצרות דיאלקטים חשוב יותר מן הגורם הגיאוגרפי:

It is easy to forget about the factor of time because it is less concrete than space, but it is actually the cause of linguistic differentiation.

לדעתנו, אין במידת המוחשיות משום קנה־מידה מוחלט לקביעת חשיבותו של גורם, והדבר תלוי בנקודת ראותו של החוקר: אם המחקר הוא דיאכרוני, גורם הזמן הוא החשוב והקובע; אם הוא סינכרוני, הדבר תלוי בנתונים האובייקטיביים המצויים לפני החוקר ולפיהם הוא יקבע, אם הגורם הדומיננטי הוא החברתי או הגיאוגרפי. אין צריך לומר, שמדובר בלשונות שלא פסקה חיותן כדיבור.

1.1 להגים בלשון העברית

העברית, לפחות הרובד המקראי שלה, נראית לכאורה כמקשה אחת של לשון, שמא מפני שהיא לשון כתובה ולא מדוברת. אף על פי כן ניתן להבחין בה בשני רבדים דמוי־דיאלקט מצד גורם הזמן: מקראית קדומה ומקראית מאוחרת.⁷ אולם כפי שצוין לעיל, פועלים גורמים נוספים בכל חברת־לשון, ותוצאות פעולתם משתקפות בהתפלגות לדיאלקטים. על כן לא ייתכן, שבלשון המקראית שהיתה מדוברת בתקופה קדומה לא ייווצרו דיאלקטים גם בגלל גורמי חברה ומקום: נייברג, למשל, מבחין בפירושו לספר יהושע בין עברית־צפונית עתיקה ובין עברית דרומית שבטקסטים ירושלמיים;⁸ בן־חיים טוען בדבריו על מסורת שומרון, כי יש לנו עדויות אף ראיות מספיקות לטעון, כי בפני הבית – סמוך לחורבנו – לפניו ולאחריו

3 דוגמה טובה ללשון בעלת סטנדרד נוקשה היא העברית הקלאסית: בארצות הערביות השונות נוצרו דיאלקטים, שדובריהם מתקשים להבין איש את רעהו, ראה מוסקטי, עמ' 14, סעיף 4.7.

4 בלומפילד, עמ' 48, ועמ' 321-345; השווה ליונס, עמ' 212.

5 דיאלקט כזה עשוי ליהפך ללשון המרכזית, ראה ברם, עמ' 45.

6 דה סוסיר, עמ' 198.

7 גזניוס־קאוטש, עמ' 17-12, סעיף 2/m-w; השווה בנודיד א', פרק ה', עמ' 13-16; הורביץ, סעיף ד', עמ' 61.

8 נייברג, עמ' 22: Altnordhebräisch und Südhebräisch; השווה קוטשר, עמ' 54, סעיף 79.

– נתקיימו סוגים של עברית [קרי: דיאלקטים] זה בצד זה⁹; מורג משתמש בגורמים חיצוניים למקרא, והם המסורת העברית המשתקפת מן התעתיקים היווניים של המקרא, מסורת שומרון ומסורת תימן של לשון חכמים, כדי לגלות בלשונו עקבות של דיאלקטים קדומים. לדעתו, הבניינים פֶּעַל, נְתַפְּעַל ומשקל קָטַל הם קווי תצורה של להגים עבריים קדומים.¹⁰ נמצאנו למדים מדבריו, שמסורת תימן (בלשון חכמים) כוחה יפה לגלות קווים דיאלקטיים קדומים בעברית בכללה.

לדעתנו, מגלה העברית ששימשה את יהודי תימן בגלותם קווי לשון ייחודיים לא מעטים המאפשרים לקבוע, שהיא להג עברי קדום, ולא מסורת ממסורות העדות:

(א) שורשיה של עברית זו מגיעים עד ארץ-ישראל של ימי בית שני לפחות;¹¹

(ב) יש בה 'תופעות מובהקות מבחינה פוניטית, סמאנטית וצורות דקדוקיות'.¹² תופעות אלה נוצרות כשהלהג משמש במסיכות חברתיות רחבות.

1.1.1 המסיבות החברתיות של השימוש בלהג העברי התימני

חוקרים שונים כבר עמדו על העובדה, שהשימוש בלהג זה לא היה מוגבל למספר קטן של מסיבות חברתיות. הוא שימש בתחום הליטורגיה, קרי: תפילה וקריאת טקסטים דתיים; בדרשות דתיות ובמסיבות של שמחה ואבל; בשעת ה'קישור' או ה'טעם' לפני ברכת המזון, ולעתים גם בשיחות, בייחוד בין תלמידי חכמים;¹³ בין אדם לחברו השתקף השימוש בכתיבת מכתבים בלהג התימני ובמבנה האופייני,¹⁴ אך כדיבור היומיומי הלשון היתה מעורבת, יסוד ערבי כעיקר, המשובץ בצורות עבריות.¹⁵

להג עברי זה שימש גם בכתב לכתיבת הלכה ומדרשים, פיוטים ושירי קודש.¹⁶ לשון השירה היתה ביסודה לשון מקרא, אך לא היתה זו כתובה בסגנון תשבץ,

- 9 בן-חיים, עמ' 18.
- 10 מורג, שומרון ותימן, עמ' 259-261; על השימוש למטרה זו במסורת תימן בלבד, ראה הנ"ל, מחקר, עמ' 5.
- 11 מורג, עמ' 292: 'מסורת הלשון של בבל של תקופת הגאונים – ומסורת זו יונקתיה מארץ ישראל הן יוצאות – נמצאת מוארת מכוח מסורתם של בני תימן'; הנ"ל, מחקר, עמ' 5, מראה את התאמתה של מסורת לשון חכמים התימנית אל עברית התעתיקים היווניים של המקרא ואל צורות חריגות במקראית המאוחרת באמצעות הצורה 'פֹּשֶׁה' הצורות הפועליות 'נוֹסֵד' ו'נוֹצֵר'.
- 12 ראה ברם, עמ' 48; השווה מרטינה, עמ' 148, סעיף 5.15.
- 13 מורג, עמ' ל' במבוא; השווה רצהבי, עמ' ט"ז במבוא.
- 14 על המבנה והיסוד העברי והיסוד הארמי באיגרות תימן, ראה רצהבי, לשונות, עמ' 175 ואילך; השווה גלוסקא, עמ' 63 ואילך.
- 15 ראה גרטיין, עמ' 269 ואילך; על היסוד העברי ראה לאחרונה את מורג, מלים, עמ' 103 ועמ' 105.
- 16 רצהבי, עמ' ט"ז במבוא; אבל כתבים פילוסופיים נכתבו בערבית, שמה מפני שהפילוסופיה נחשבה בעיניהם כספרות חולין, ואפשר שהושפעו מן הנוהג של הפילוסופים של תקופת 'תור הזהב' בספרד, אך נראה שהדבר היה עקרוני ולא השפעת חוץ, משום שהם כתבו ספרות חולין מסוג אחר דווקא בלהג העברי.

משום שחלו בה שינויים מורפולוגיים וסמנטיים בגלל השימוש המיוחד למשוררי תימן;¹⁷ גם במילי דעלמא – בשטרות ובמעשי בית דין; אך בהם הלשון מעורבת היתה, ובאלה שנערכו כדורות האחרונים גבר היסוד העברי על הארמי והערבי.¹⁸ היוצא מן האמור: התפרוסת הרחבה של השימוש בעברית על ידי יהודי תימן בגלותם הן כדיבור והן בכתב מעידה על חיות רבה של הלהג שהיה בפיהם, ומכאן שהוא בעל קווי לשון מיוחדים לו. קצתם התפתחו, קרוב לוודאי, במהלך שימושם בלהג, וקצתם הוא ממורשת הרבדים הקדומים יותר של העברית. מכאן – המטרות.

1.2 מטרות המחקר

מקוצר המצע לא נוכל לעמוד על כל תחומי הלשון בדיוננו בלהג זה, ועל כן צמצמנו את מטרתינו, שהן: לדון במספר תופעות מורפולוגיות וסמנטיות המשקפות קווים דיאלקטיים, להדגימן ולעמוד על מקורן. לצורך כך השתמשנו בקונקרדנציות ובמילונים¹⁹ המקובלים, והסתייענו בספרות המחקר העדכנית. מובאות וראיות לצורות לשון מלשון המשנה לפי הצורך נביא לפי כתבי־יד קאופמן, ובשעת הצורך – גם לפי כתבי־יד המשקפים את מסורת תימן; הדגשות במובאות מן הספרות המדעית הן שלנו, ותוספות יובאו בסוגריים מרובעים. נפתח בתופעות מורפולוגיות.

2.0 תופעות מורפולוגיות

בכל לשון אנושית מתייחד הדיאלקט בתחומי מבטא (accent), מילון, סמנטיקה ודקדוק. יש חוקרים המשתמשים במונח accent במשמעות של דיאלקט, אולם ליונס מבחין ביניהם, בצדק:²⁰

The most obvious difference between the terms 'accent' and 'dialect' is that the former is restricted to varieties of pronunciation, whereas the latter also covers differences of grammar and vocabulary.

ליונס מעניק משקל שווה לדקדוק ולאוצר המילים כגורמים היוצרים את האבחנה בין accent ובין dialect, אך אנו סבורים, כי הדקדוק הוא הגורם העיקרי בהבחנה

17 על לשון שירתו של ר"ש שבזי ראה למשל: רצהבי, לשון, עמ' 512 ואילך; על לשון שירת ר' אברהם בן חלפון, ראה טובי, עמ' 75.

18 על כך ראה טובי, שטרות, עמ' 86, והסיכום שבעמ' 87-88.

19 ראה את כולם ברשימה הביבליוגרפית.

20 ליונס, עמ' 268, סעיף 9.2.

בין שני מושגים אלה, שכן סוף סוף יש אוצר מלים די גדול המשותף לכל הדיאלקטים של לשון כלשהי. לא נוכל, כמובן, לפרט את הכול במאמר זה, ונדון אך בתופעות הבאות: בידול מורפולוגי לצורך בידול סמנטי; משקלים אופייניים בתחום שם-העצם; כינוי הנוכח החבור; מעתקים סמנטיים.

2.1 בידול מורפולוגי לצורך בידול סמנטי

תופעת הבידול היא כללית בלשונות האדם,²¹ והיא מצויה הרבה בתחום הפונטי כההליך בלתי מודע בעיקרו. אך בדיאלקט העברי התימני מצוי הוא אף בתחום המורפולוגיה כההליך מודע וחי.²² תהליך זה פועל במקרים של הומונימיה, שהיא מצב שבו התלכדו מילים בנות מוצא אטימולוגי או מורפולוגי שונה בצורתן ובצילין והפכו למילה אחת,²³ הטעונה במספר המשמעויות של המלים שהתלכדו. תופעה כזאת עומדת בניגוד אל 'המצב האידיאלי של התקשורת [ה]דורש קשר חד-חד-ערכי בין שם (תבנית פונטית) למשמעות: שם אחד נושא משמעות אחת, ומשמעות אחת מועמסת על שם אחד.'²⁴ מסיבה זו התרחש בדיבור ובקריאה הליטורגית אצל בני תימן תהליך של בידול מורפולוגי לצורך בידול סמנטי: דובר דיאלקט זה חשש, שמא בן-שיחו יבין מילים כאלה הטעונות משמעויות אחדות – דווקא במשמעות שהוא לא התכוון אליה; לכן הבדיל בדיבור במקרים של צורה אחת שהתלכדו בה שתי צורות או שני משמעים. נדגים להלן מספר מקרים.

2.1.1

הצורה 'חיים' משמשת גם כשם ריבוי במשמע 'תקופת חיותו של בע"ח' וגם כפועל תקני (בינוני-פועל רבים בבניין קל) לפי נטיית ע"ע. כדי להבדיל בין שני המשמעים, מתרחש בידול פונר-מורפולוגי, והוגים את הצורה הפועלית 'חיים',²⁵ ואת שם הריבוי – 'חיים'.

21 ראה בלומפילד, עמ' 390.

22 ראה לדבר הם הסברים על-אתר הניתנים על ידי יהודי תימני במקרים אלה, כגון הסברו של אמר"ר משה זצ"ל להתחבטותי בתקופת הילדות בהגיית הצורה 'גבינה': ראיתי אותה בספרי דפוס בנו"ן בלתי דגושה, בעוד שתימנים הוגים אותה בדגש חזק. לדבריו, יש "גְבִינָה" בלא דגש, והוא העשייה של מאכל חלב זה, ויש "גְבִינָה" בדגש והוא המאכל עצמו.

23 ראה הגדרת ליונס, עמ' 145, פסקה ב'; השווה לנדאו, עמ' 44; צרפתי, עמ' 69; דוגמות למלים שהתלכדו – ראה סעיף 2.1.2.

24 צרפתי, עמ' 69.

25 ההגייה בקמץ מצויה כפי יוצאי איזור חידאן בלבד, אך גם בכתב-יד 'ל' של המשנה, ראה הנמן, עמ' 28, הערה 13, והדבר מעיד, שתופעה דיאלקטית זו עתיקה היא.

2.1.2

הצורה 'עליו' מאחדת שתי צורות ממקורות אטימולוגיים שונים, והיא בעלת שני משמעים: 'עליו' כצורת 'על' נטויה לנסתר, ו'עליו' כנטייה של 'עלה' (עלים שלו); כדי להבדיל ביניהן חל בידול פונר-מורפולוגי, ואת הראשונה הוגים בהגייה הרגילה (קמץ בעי"ן), ואת השנייה – 'עליו'.²⁶
אולם בידול זה מתרחש גם במקרים שההומונימים באים מאותו שורש, קרי: הומונימים סמנטיים.

2.1.3

'נפש' בלשון חז"ל היא דר-משמעית, ומשמשת ל'רוח חיים' ובהשאלה ל'אדם', וכן ל'מצבה'. כדי להבדיל בין שני משמעי היסוד, חל בידול פונר-מורפולוגי, ולמשמע הראשון ההגייה היא 'נפש', בעוד שלמשמע השני הוגים 'נפש'.²⁷ במלים אחרות – הבידול חל באמצעות שימוש בשני משקלים שונים הקיימים בלשון. מן הצד האטימולוגי אחד הוא השורש, ולכן נחשבות שתי הצורות כהומונימים סמנטיים. על תופעה דומה עמד קוטשר,²⁸ כשגילה בכתב-יד קאופמן שתי צורות מאותו שורש בניקודים שונים, כגון 'תְּתִיקָה' (= חיתוך) לעומת 'תְּתִיקָה' (= חלק, שהוא פרי החיתוך); *תְּתִיקָה' (= קשירת צרור?) לעומת 'תְּתִיקָה' (= צרור), ועוד כיוצא בהן. גילויים אלה שבכתב-היד הארצישראליים עשויים להעיד, שתופעה מורפולוגית זו המצויה בעברית התימנית עתיקה היא ועולה עד ימי בית שני.²⁹

ראוי להדגיש, שתופעה זו אינה מצטמצמת רק לדיאלקט העברי התימני, אלא גם לארמית שבפי יהודי תימן. מורג מציין, שבהגיית הארמית הבבלית יוצרים יהודי תימן בידול סמנטי בין שני משמעיו של השורש ההומונימי 'סגא' באמצעות הדיגוש הקל של בג"ד כפ"ת;³⁰ כך באמצעות הכפלה בדגש חזק: 'תְּתִיקָה' (= חי, לגבי כל בע"ח) לעומת 'תְּתִיקָה' בדגש חזק ביר"ד כשהכוונה לשם-תואר לא-לקים;³¹ אף בהגדרה של פסח' הוגים 'יְפִסְחָה', נסתר עתיד בבניין פֶּעַל (= אכל קרבן פסח),³²

26 מורג, עמ' כ"ז במבוא, וראה שם גם הערה 6, על היחס שבין צורת היחיד 'עלה' ובין צורת הריבוי. אבחנה מוחלטת בין שתי הצורות, גם בלשון התפילה וגם בלשון חז"ל, מצויה רק בהגייתם של בני צפון תימן, בעוד שבני צנעא והמרכז מבחינים כך רק בלשון חז"ל.

27 קיסר, נפש, עמ' 34; המשמע 'מצבה' שאול מן הארמית: בסורית = *pyramis funeraria* (= ציון על קבר), ראה ברזקלמן, עמ' 441b, וכך בארמית גלילית, ראה יאסטרוב, עמ' 927א.

28 ראה קוטשר, דקדוק, עמ' 58 סעיף 6, וכן עמ' 76 סעיף IV.

29 ראה גלוסקא, בידול, עמ' 55, טור א'.

30 מורג, ארמית, עמ' 49 סעיף ב', מוגים בצורות 'מְסִגָּה' = מְרָבָה, כנגד 'מְסִגָּה' = הולך, ועוד כיוצא בהן.

31 מורג, מסורות, עמ' שס"ד; הנ"ל רואה במסורת הארמית הבבלית התימנית כדיאלקט ששימש בבבל.

32 ראה ת"ק דף ל"ב, ע"ב; בארמית, הפועל הוא דנומינטיבי מ'פסחא', ומצוי, למיטב ידיעתנו, רק בקטע זה שבהגדרה, כי לא נמצא שימוש פועלי ממנו באף ניב ארמי.

לעומת ההגייה הכללית 'וִיפֶסח', נסתר עתיד של קל, שמשמעו בארמית הוא 'ריחם, חס'.³³ דוגמות אלה ואחרות מלמדות, שחוק מורפוסמנטי זה היה דומיננטי וחי בתודעתם של בני תימן.

2.2 משקלים שמניים אופייניים

חוקרים שונים כבר עמדו על כך, שבדיאלקט העברי התימני קיימים משקלים שמניים, שברבדים אחרים של העברית או במסורות הנהוגות בעדות אחרות כמעט אינם משמשים, ומובן שלא נוכל כאן לעמוד על כולם. שבטיאל³⁴ פירט במחקרו מספר משקלים כאלה והדיגמם, וביניהם משקל 'פּוֹעֵל' (/ / 'קוֹטֵל').

2.2.1 משקל 'קוֹטֵל'

שמות ממשקל זה נדירים במקרא.³⁵ בלשון הבתר-מקראית קיימים חילופין בין צורות 'קוֹטֵל' וצורות 'קוֹטֵל',³⁶ אך בדיאלקט התימני יש יציבות בצורות השייכות למשקל הנדון. חלק מן הצורות השמניות, כגון 'גוֹלֵל', 'שוֹבֵר', *'שוֹפֵף' וכיוצא בהן, הן קרוב לוודאי פרי בידול בין צורות הבינוני-הפועל בבניין קל, ושמא יש ראייה לדבר מתלופות במסורות הגייה אחרות שצורתן כצורת בינוני-פּוֹעֵל.³⁷ הצורות האחרות הן פרי גזירה לאחור לפי צורת הריבוי הסגולית 'קִטְלִים'.

2.2.2 משקל 'קִטְלוֹת'

משקל זה תחילתו במקרא בשמות מגזרת ל"ו + סופית הנקבה t (כגון 'פסוֹת'). תנועת [u] הצטרפה להגה [t] ונוצרה הסופית [-ut], ששימשה ליצירת שמות עצם מופשטים בשורשים אחדים.³⁸ בלשון הבתר-מקראית מצויים שמות מופשטים רבים המסתיימים בסופית זו, ורובם בהשפעת הארמית.³⁹ בדיאלקט העברי התימני מצויים שמות רבים בסופית זו, תופעה שגויטיין⁴⁰ היה הראשון שעמד עליה. שבטיאל⁴¹ פירט יותר, אך רצהבי הגדיל, בהראותו באמצעות

33 גלוסקא, חס, עמ' ע"ט, סעיף ג.

34 שבטיאל, מסורות ב', עמ' 65; רצהבי, עמ' "א-כ", הוסיף עליהם.

35 זראון, עמ' 251, סעיף 88a.

36 ראה פלמן, עמ' 63-78.

37 הנ"ל בהערה 35, שם, עמ' 41, סעיף 2.4.2, לגבי 'גולל'; שם, עמ' 78, סעיף 3.22.2, לגבי

'שובר'; שם, עמ' 142, סעיף 10.19.3.

38 ראה זראון חלק ב', עמ' 265, סעיף 88j; השווה גוניוס-קאוטש, עמ' 281, סעיף u-95t.

39 הנ"ל בהערה 38, שם, שם, סעיף 88j, הערה (1).

40 גויטיין, עמ' 274, סעיף ג/4.

41 ראה שבטיאל, מסורות ב', עמ' 67, הערה 35.

רשימה רחבה את השימוש הרב במשקל זה בלהג העברי-התימני גם כדיבור, 42 מהם אף כאלה שאינם מצויים באף מסורת אחרת, וכאלה המצויים במסורת אחרת אך במשקל שונה.⁴³

קבוצת השמות ממשקל זה הקיימת במסורות אחרות במשקל שונה מלמדת, כי ריבוי השמות במשקל הנדון בדיאלקט העברי-התימני הוא פרי השפעת הארמית. מה שמחזק סברה זו היא העובדה, שהארמית משמשת כלשון ליטורגית ליהודי תימן, ואין ספק ששתי לשונות הדרות בכפיפה אחת משפיעות זו על זו, כשכיוון ההשפעה הוא מן הארמית לעברית, כהמשך המגמה שבתחום לשון חז"ל.

3.0 כינוי הנוכח החבור בצורות המסתיימות בעיצור לפני הכינוי

במקרא, כידוע, ההגייה של כינוי זה, בין אם הוא חבור לפועל ובין אם הוא חבור לשם-עצם, היא בהקשר בתנועה סופית [־ָ], או בהפסק, לעתים, בלעדית [־ָֿ].⁴⁴ בלשון חז"ל הוא תמיד בלא תנועה סופית, פרט לצורות המצויות בציטוטים מן המקרא.⁴⁵ בדיאלקט העברי התימני ההגייה היא כמו בלשון חז"ל גם בקריאה ליטורגית וגם כדיבור. נדון תחילה בקריאה הליטורגית.

3.1 צורות חבורות כינוי בלשון חז"ל התימנית

שבטיאל הוא הראשון שציין, כי בלשון חז"ל, 'ף – הרגיל במקרא דחוי כפי התימנים מפני 'ף־.⁴⁶ נדגים ממסכת סנהדרין שנוקדה על ידו,⁴⁷ אך העובדה נכונה לגבי לשונה של ספרות חז"ל בכללה.

3.1.1 צורות חבורות כינוי קניין

בעיוננו מצאנו, שכינוי הנוכח החבור נמצא במספר קטיגוריות דקדוקיות: (א) בשמות עצם כלליים, כגון 'זר לי בחיי ראשך' (שם ג). (ב) בשמות פעולה, כגון 'לא

42 כגון 'חֶלְשׁוֹת', 'טְמְאוֹת', רצהבי, עמ' כ', מס' 22.

43 כגון 'טְפֻשׁוֹת' ו'שְׁפִלוֹת', הנ"ל בהערה 42, שם. במסורות אחרות, צורות אלה הן בתנועת [i] בע' הפועל: טְפֻשׁוֹת, שְׁפִלוֹת, ראה מילון בן-יהודה, בערכם.

44 ראה גוניס-קארטש, עמ' 155, סעיף 58a, ועמ' 254, סעיף 91b.

45 בן-חיים, כינויים, עמ' 77-78, וכן עמ' 84 ואילך, לגבי הטכסטים שמחוץ למקרא.

46 שבטיאל, מסורות א', עמ' 15; ביחס לכינוי הקניין, השווה הנ"ל, מסורות ב', עמ' 121.

47 הוא צירף דיון לשוני לכבוד ח' ילון, מורו ורבו המובהק, ובו חזר וציין את ההגייה האופיינית של הכינוי, ראה הנ"ל, מסורות ד', עמ' 342.

כהטייתך לטובה הטייתך לרעה' (שם א, ו); (ג) במיליות יחס, כגון 'כל ראיות שיש לך הבא ... (שם ג, ז). (ד) גם בכינוי סיתום, כגון 'בעצמך' (ברכות א, ג).⁴⁸

3.1.2 צורות חבורות כינוי מושא

במסכת סנהדרין נמצאה דוגמה אחת בלבד, ובה חבור הכינוי לצורת שם הפועל: 'לפיכך נברא אדם יחידי ללמדך שכל המאבד נפש אחת מישראל מעלה עליו הכתוב כאלו אבד עולם מלא (שם ד, ה). אולם בפתגמי חז"ל המצויים בלשון הדיבור של בני תימן (סעיף 3.3.1 להלן) כל הכינויים הם על דרך לשון חז"ל.

3.2 צורות חבורות כינוי בלשון התפילה במסורת תימן

בלשון זו, שהיא תת-רובד של לשון חז"ל, אין המצב חד-משמעי, וכינוי הנוכח החבור כחלק מן הצורות הוא על דרך המקרא, דהיינו: בעל תנועה סופית, לפי שהתפילה בכללה כתובה בלשון מעורבת מצד הדקדוק והמילון, והשפעת המקרא אינה קטנה בה.⁴⁹

3.2.1 צורות חבורות כינוי קניין

העיון מגלה, שהוא מצוי בשתי קטיגוריות דקדוקיות. נדגים להלן מתפילות החול לפי כתב-יד של מהרי"ץ: (א) כינוי חבור לשמות-עצם כלליים: 'בעבור שקך' (ברכת 'אהבת עולם' דשחרית); 'אדון לעמך' (ברכת 'אמת ויציב'); כך 'על חיינו המסורים בידך' (תפילת 'י"ט ברכות'); (ב) כינוי חבור למיליות יחס: 'כך בטחנו לא נבוש' (ברכת 'אהבת עולם' דשחרית); 'מודים אנחנו לך' (תפילת 'י"ט ברכות').

3.2.2 צורות חבורות כינוי מושא

גם כאן לא כל הצורות הן על דרך לשון חז"ל, ובעיוננו נתגלו שתי קטיגוריות שהכינוי נמצא בהן: (א) כינוי חבור לצורות 'קטול': 'נקדישך ונעריצך' ('קדושה'); (ב) כינוי חבור לצורות שם-הפועל: 'וליתכך ולרומך' (ברכת 'אהבת עולם' דשחרית).

נמצאנו למדים מן הדוגמות דלעיל, שכינוי הנוכח החבור החז"לי מצוי בלשון התפילה במסורת תימן, אך יש גם חריגים רבים, בהשפעת לשון המקרא. ממצא זה עומד בניגוד לממצא מלשון הדיבור.

48 ראה שבטיאל, ניקוד, עמ' 9, סעיף ט'.

49 ראה גלוסקא, קוים, עמ' 134 ו-173.

3.3 צורות חבורות כינוי בלשון הדיבור

גויטיין⁵⁰ הוא הראשון והיחיד שעמד על תופעה זו של שימוש בכינוי הנוכח החז"לי אף בלשון הדיבור, אך לא פירט. אנו סבורים, שתופעה זו משקפת קו דיאלקטי, שכן למיטב ידיעתנו, נוהג זה אינו מצוי בקביעות באף אחת מלשונות הדיבור של העדות בגלותן. אם גם נזכור, שהתופעה חדרה בהשפעת הארמית ללשון חז"ל בתקופה די מוקדמת, כאשר לשון חז"ל הייתה מעין לשון סובסטנדרד בצד לשון המקרא, הרי אפשר שהשימוש בכינוי הנוכח - ה הוא מורשת לשון הסובסטנדרד בלשון הדיבור של יהודי תימן, המשתמשים גם בדרשותיהם ובלמוד תורה דווקא בלשון זו⁵¹ ולא בלשון המקרא.

זאת ועוד: בן-חיים מצא, שבמסורת שומרון 'הכינוי הוא חסר תנועה בכל מקום', ו'התנועה בלשון הכינוי היא [a] במלה המסתיימת בעיצור לפני הכינוי'.⁵² נוהג זה הוא בטקסטים מקראיים וחוץ-מקראיים כאחד. אם נפעיל על יסוד ממצא זה של בן-חיים את שיטתו של מורג⁵³ ביחס לדיאלקט אפשרי יהא לקבוע, שלפנינו נקודת מפגש בין מסורת שומרון ובין מסורת תימן, נקודת מפגש המעידה על קדמותו של כינוי הנוכח - ה בלשון הדיבור של בני תימן, והוא, קרוב לוודאי, קו דיאלקטי בה. נדגים זאת להלן.⁵⁴

3.3.1 צורות חבורות כינוי קניין בלשון הדיבור

בהדגמה נבחין בין קטיגוריות דקדוקיות כדי לבדוק את התפרוסת בלשון הדיבור. יש להניח, שהגדולה מהן תהיה זו של שמות העצם הכלליים.

(א) 'ה' יגביר מזלך' (3-ב) – לשון ברכה הנפוצה בדיבור. בחיידאן שבצפון תימן מהווה לשון זו חלק מברכת 'מי שבירך' הנאמרת לאחר שהעולה לתורה והתנדב סיים את קריאת ה'מברך' (ראה סעיף 4.2 לקמן), אלא שהיא נאמרת בלשון נסתר ('ויגביר מזלך').

(ב) 'ויאריך בְּיָמְךָ' (שם) – אף זו לשון ברכה. בדוגמה זו יש מן הצד הבלשני קונטמינציה (בלתי מודעת)⁵⁵ של צורת הריבוי ושל צורת היחיד, בתהליך: [biyâm-] מצורת הריבוי + [-âk] כסופית כינוי הנוכח של צורת היחיד. דבר זה משקף צורה דבורה.

50 גויטיין, עמ' 273, סעיף א/3.

51 מורג, העברית, עמ' ל' במבוא.

52 בן-חיים, כינויים, עמ' 77-78.

53 מורג, שומרון ותימן, עמ' 245, סעיף 1.

54 הדוגמות לפי רצהבי, והעמודים בו יסומנו בסוגריים לאחר כל דוגמה.

55 על המושג 'קונטמינציה' ראה אלטבאואר, עמ' 52, סעיף ר', וכן הערה בעמ' 63 שם; השווה

שורצולד-סוקולוף, עמ' 45.

(ג) 'אשך' ואשרי תלקך' (24-ב) – לשון לעג ואירוניה. ב'ברכה' זו מוצאים מן הצד הבלשני תופעה הנקראת גרירה (אטרקציה), שהיא תהליך בלתי מודע.⁵⁶ הדובר מושפע בתהליך הדיבור באורח בלתי מודע מצורת לשון מסוימת שהוא מפיק, וכתוצאה מזה היא גוררת אחריה צורה אחרת הנכנית מורפולוגית בתבניתה, כפי שאנו רואים כאן: הצורה 'חלקך' המצויה בסוף המבע, המודגשת יותר מן השאר בדרך הטבע, גררה את הצורה הנורמלית 'אשך' שהפכה ל'אשך'.

(ד) 'ברוך טעמך' (40-ב) – ברכה למשמיע דברי תורה. לצרף זה יש חלופות גם בארמית: 1. 'ברוך טעמך'; 2. 'ברוך טעמך'. צרף דומה מצוי בלשון המקרא: 'ברוך טעמך' (שמואל א' כה, לג), ואומר דוד המלך לאביגיל, ואפשר שזה מקורו של לשון הברכה הנהוג בפי בני תימן.⁵⁷ מן הצד הסמנטי, משמעות הצורה 'טעם' היא 'דעת', גם לפי התקבולת המקראית 'טוב טעם // ודעת למדני' (תהלים קיט, סו), והכוונה, כמובן, לדעת הקשורה בתורה, וליתר דיוק: דברי תורה הנאמרים לאתר הסעודה.⁵⁸

(ה) 'שמע קולך בציון' (47-ב) – ברכה לזמר בעל קול נעים. בחיידאן שבצפון תימן החלופה היא 'ישמע קולך בציון'. התכנית התחבירית 'שמע (ציוני) + ה' + קולו (של מישוהו) מצוי במקרא, כגון: 'שמע ה' קול יהודה' (דברים לג, ז); 'שמע ה' קולי אקרא' (תהלים כד, ז); התוספת של תיאור המקום 'בציון' באה משום שקשה לזמר ולשיר בגלות, על דרך דברי גולי בבל במזמור תהלים (קלז, ד): 'איך נשיר את שיר ה' על אדמת נכרי'. מכאן שברכה זו היא למעשה גם תפילה, שהַיְמַר יזכה לשיר לפני ה' בציון.⁵⁹

הארכנו הפעם בדוגמות כדי להטעים את העובדה, שהשימוש בכינוי הנוכח התזזזלי הוא קו מובהק בדיבור העממי, והעובדה שהוא מצוי גם בתרגומי שאילה מערבית מחזקת את סברתנו: 'התבייש על עצמך' (31ב), שנוצר כתרגום שאילה מערבית: 'אֶסְתָּי עָלַי תֵּאֲלָק',⁶⁰ הנאמר לאדם הן בנוסח הערבי והן בנוסח העברי, כשרוצים להטיף לו מוסר.

3.3.2 צורות חבורות כינוי מושא

התיעוד לצורות אלה הוא קטן משל הקטיגוריה הקודמת, אך בדיבור עשוי לשמש כל פועל חבור כינוי, והכול תלוי בדובר.

56 תופעה זו מצויה כבר במקרא, ראה גזניוס-קאוטש, עמ' 466, סעיף 145u, הערה 3, וכן סעיף 146a; רדון, עמ' 9-14, מכנה את התופעה במונח 'היקש מוטעה'; הסבר מפורט של התופעה וכן דוגמות מאלפות הן מן המקרא והן מן העברית המדוברת, ראה אצל לבני, עמ' 200-215.

57 השווה רצהבי, עמ' 40.

58 במחוז חיידאן שבצפון תימן קיימת החלופה 'קישור', אך משתמשים גם בצורה דלמעלן.

59 השווה לעיל את נוסח החלופה הנוהגת בחיידאן, המחזק הסבר זה.

60 הצרף בצפון תימן הוא 'אתבייש על עצמך' המוכיח, שהוא תרגום שאילה מערבית: הפועל פותח בא' כמו הפועל הערבי המקביל.

(א) 'א-להים יצילך' (13-א) – ברכה ליוצא למקום סכנה. נראה שהיסוד לברכה זו הוא המקרא: 'א-להים להצילני' (תהלים ע, ב), אלא שהפועל הוא בצורת 'יקטול' נסתר, שיותאם לסיטואציה. בני תימן נהגו לסיים יום יום תהלים בבית-הכנסת במקהלה, ורובם ידעוהו על-פה, ושמה משום כך הושפעו מתבניותיו התחביריות. בצפון תימן משמש צרף נוסף:

(ב) 'שמך ה' – ברכה לתמים וישר דרך, כי רשעים לא ינצלו את תמימותו. המקור הוא הפסוק המקראי 'ה' ישמך מכל רע' (תהלים קכא, ז). סדר האיברים בדיבור הוא שונה, כיוון שהדובר רוצה להדגיש את פעולת השמירה.

(ג) 'אִיְתָנְךָ דַעַת' (98-ב) – 'יחון [ה'] אותך בדעת', כברכה לילד הלומד תורה ועוסק במצוות. הרקע כאן הוא כפול: הפסוק המקראי 'א-להים יחנך בני' (בראשית מג, כט), והברכה בתפילת 'שמונה-עשרה' – 'אתה חונן לאדם דעת'. הפועל המשמש כנושא ונשוא נשאב מן המקרא, והמושא 'דעת' נשאב מן התפילה, והדבר התאפשר משום שהנושא בשניהם הוא שווה: האל.

העיצור 'א' הפותח את הפועל הוא צורך העתיד בערבית היהודית-תימנית, והוא מהווה הוכחה נוספת לכך שהשימוש בכינוי הנוכח החבור החז"לי הוא קו דיאלקטי דיבורי.

3.3.3 מיליות חבורות כינוי הנוכח

תחום זה של מיליות הוא שימושי בדיבור, אפשר משום שהמיליות הן ברובן קצרות ונוחות לנטייה, והרי דוגמות:

(א) 'א-להים יהיה עמך' (13-א) – ברכה ליוצא לדרך. המקור הוא מקראי, ואפשר שהפסוקים דלקמן עשויים להיות בסיס למבע זה: 'א-להים עמך' (בראשית כא, כב), וכן 'הוא [ה'] יהיה עמך' (דברים לא, כג). הברכה נוצרה באמצעות שילוב של הפועל 'יהיה' מן הפסוק האחרון בסינטגמה הקודמת 'א-להים עמך'.

(ב) 'זכות השבת תגן בעךך' (80-א) – ברכה לחולה בשעת ביקור. אפשר שהמקור לברכה זו הוא המבע 'מזמור שיר ליום השבת – מזמור שיר לעתיד לבוא, ליום שכולר שבת ומנוחה לחי העולמים' (משנה תמיד ז, ד). הצרף הנוגע לענייננו הוא 'שבת ומנוחה', והמברך מאחל לחולה השומר שבת (וכמעט אין יהודי בתימן שלא שמר שבת) שזכות השבת שהוא שומר תביא לו גם מנוחה מחוליו.

כללם של הדברים: הדיון לעיל מצביע ברורות, כי השימוש בכינוי הנוכח החבור החז"לי מצוי בכל הקטיגוריות: בשם, בפועל ובמיליות – גם בספרות הבת-ר מקראית וגם בלהג המדובר. עובדה זו מעידה על היותו קו אופייני לדיאלקט העברי-התימני, המגיע עד לרובד שהיה מדובר בתקופת הבית השני.

4.0 מעתקים סמנטיים

אחד הגורמים החשובים לאבולוציה בלשון הוא הגורם החברתי; כשהוא פועל, כל תחום בלשון עשוי להשתנות, וצורות המבצע הקודמות יורדות לתהום השכחה, כפי שמרטינה כותב: 61

New phonemes, new words, new constructions make their appearance while old units and all turns of phrase lose their frequency and *fall into oblivion*.

אכן צודק מרטינה: מלים ותופעות לשון 'מתות' לאטן כשההתפתחות היא אבולוציונית, אך בהתפתחות מהירה ישנן תופעות חריגות: לא רק מלים בודדות, אלא רובד לשון שלם עשוי להתעורר לתחייה, כפי שקרה בעברית למילון המקראי בתקופת ההשכלה ולאחריה בעקבות התעוררות הרגש החברתי-לאומי היהודי. 62 התופעה עוררה ריאקציה, והחלה התנגדות לשימוש במילון המקראי כמות שהוא. 63 כתוצאה מכך חל מפנה, וצורות מקראיות וחד"ליות השתנו במשמען. צרפתי קובע, בצדק, כי 'שינויי המשמעות של המלים תופעה בולטת הם, וניכרת גם למי שאין עיסוקן בלשון אומנותי'. 64

גם בדיאלקט העברי-התימני חלו שינויי משמע במלים לא מעטות. נעקוב להלן אחר התפתחות משמעיהן של שתי צורות, התפתחות המדגימה את חיותו של הדיאלקט.

4.1 משמעה ומעתקיה הסמנטיים של הצורה השמנית 'חפץ'

צורה זו משמשת במקרא בארבעה משמעים: 65 (א) שמחה, תענוג, כגון 'אבני חפץ' (ישעיה נד, יב) – 'אבנים המעוררות שמחה ותענוג'; (ב) תשוקה, רצון, כגון 'מתחז חפצם' (תהלים קז, ל) – 'נמל שרוצים להגיע אליו'; (ג) מטרה, כגון 'וכל חפצי ישרם' (ישעיה מד, כח) – 'כל רצוני ימלא'; (ד) עניין, עסק, כגון 'עשות חפצך' (ישעיה נח, יג). לפחות שלושת המשמעים הראשונים הם מתחום המופשט, אף כי גם משמעו של הרביעי הוא כללי, ואפשר לכלול בתחום המופשט.

61 על נושא זה בהרחבה, ראה מרטינה, עמ' 164, סעיף 6.1.

62 ראה בנודיד א', עמ' 246.

63 ראה דברי לעגו של קלחנר, עמ' 82: 'ולא רק במליצות מחקים סופרינו את התנ"ך, אלא אף בצורות לשוניות, שכאו בתנ"ך בתור ארכאיות או פיוטיות, לשם נוי בשירה הנשגבת'; השווה בנודיד א', עמ' 247, הסעיף 'אחד העם'.

64 צרפתי, עמ' 118. ראה שם, עמ' 26, הדגמתו בצורה 'קופה'.

65 ראה בר"ב, עמ' 343.

כשמעיינים בשימושה של צורה זו כדיאלקט העברי-התימני מתגלה, שהמשמעות היא 'ספֶר',⁶⁶ וכל ספר במשמע. התהליך הסמנטי במקרה זה הוא צמצום המשמעות:⁶⁷ הצורה 'חפץ' (= המסמן) שציינה במקרא משמעים מתחום המופשט – עברה לציין שם מוחשי מוגדר, 'ספר' (= המסומן). לצורה במשמע זה יש שימושים רבים, הן בדיבור והן בכתב.⁶⁸

נראה לנו, כי הגורם למעתק סמנטי זה לא היה חברתי אלא תחילה שימשה המלה כמסמנת את מה שמכונה בפי בני תימן 'ארבעה ועשרים' (= תנ"ך), ורק לאחר מכן עברה לסמן כל ספר. הא כיצד? ברובד המקראי באה התיבה 'חפץ' לא מעט בצמידות ל'תורה', כגון: 'כי אם בתורת ה' חפצו' (תהלים א, ב); וכך בצמידות ל'חכמה', כגון: 'יקרה היא [החכמה והתבונה] מפנינים וכל-חפצין לא ישור-בה' (משלי ג, טו). בגלל הצמידות והסמיכות חל מעתק סמנטי בתהליך מטונימי,⁶⁹ והמונח המופשט 'חפץ' עבר לציין את שם-העצם המוחשי 'ספר', ועל ידי כך נצטמצמה משמעותו של המונח.

תהליך סמנטי זה הנץ בארמית הבבלית ובספרות הגאונים, אך לא נשלם. בארמית הבבלית, הדבר משתקף, למשל, מן המובאות הבאות: 'האי דיינא דאשבע ... ולא תפיס חפצא בידיה' (שבועות לח, ע"ב); 'צריך לאתפוש חפצא בידיה' (שם, שם).⁷⁰ כך בספרות הגאונים: 'הנשבועין ונוטלין החמירו עליהם לישבע בנקיטת חפץ'; 'ונשבוע דאורייתא בנקיטת חפץ'.⁷¹ לפי הפרשנים והמילונאים הכוונה בשני סוגי ספרות אלה לכל חפץ קדוש, כגון תפילין, מזוזה וכיוצא בהן. אולם בלהג העברי-התימני, נתייחדה תיבה זו תחילה רק לספר התנ"ך, וצמצום המשמעות הוא מקסימלי, ואחר כך עברה לציין כל ספר קודש. מן ה'חפץ' נעבור אל ה'מברך'.

4.2 משמעה ומעתיקה של צורת הבינוני-הפועל 'מברך'

משמע היסוד של צורת בינוני זו בבניין פיעל הוא 'מי שמוציא מפיו ברכה לזולת' כגון 'מברך רעהו בקול גדול' (משלי כז, יד), וכך הוא המשמע בכל רבדיה ההיסטוריים של העברית. בלהג העברי התימני חל מעתק סמנטי, והצורה מסמנת

66 רצהבי, עמ' 101ב; השווה הנ"ל, מעגלות, עמ' 86.
 67 על תהליך זה, ראה אלטבאואר, עמ' 41, סעיף ג'; השווה לנדאו, עמ' 14, סעיף ב'; צרפתי, עמ' 159, סעיף 7.6.
 68 ראה רצהבי, עמ' 101ב, שם דוגמות; סבי זצ"ל היה מבקשני בילדותי בלשון הדיבור: 'אָי לי אַלְחָפֶץ' (= תן לי הספר).
 69 על המטונימיה, ראה לנדאו, עמ' 17-19; השווה צרפתי, עמ' 134.
 70 ראה יאסטרוב, עמ' 492 על 'חפצא': Especially a sacred object held in hand at the delivery of an oath
 לפי בן-יהודה, כרך ב', עמ' 1692א.

את המשמע 'החלק מן הפרשה שהעולה לתורה קורא אותו'.⁷² התהליך הסמנטי כאן הוא מטונימיה: שינוי משמע בגלל מגע במציאות בין שני מושגים.⁷³ לפי מנהג בני תימן, קורא העולה לתורה בעצמו, ולא התזן, את ה'עלייה'. בגלל מגע זה במציאות בין האיש שעלה לתורה ובירך את הברכות וקרא בעצמו את הפסוקים, כאחד משבעת העולים לתורה בשבת, ובין הקטע שלו בפרשה, עברה 'מברך' לסמן את קטע הפרשה שהעולה לתורה קורא.

5.0 דברי סיכום

דיאלקטים קיימים בעברית ככלל לשון. דיאלקט נבדל במידה זו או אחרת מן הלשון הכללית כמעט בכל התחומים. רוב החוקרים רואים את העברית שבשימושם של בני תימן כאחת ממסורות הלשון, ולא היא. מסורת – העברתה נעשית בעיקר באמצעות הקריאה הליטורגית ומסירתה מדור לדור כמעט בלא שינויים, ושימושה הוא בתחום הפולחן, בעוד שדיאלקט מתייחד בהבדלים דקדוקיים וסמנטיים מן הלשון הכללית, ושימושו מצוי בכל תחומי החיים. לאור ממצאי הדיונים הקודמים אנו סבורים, כי עברית זו היא אחד הדיאלקטים העתיקים של העברית, קודם כול מפני שהיא שימשה גם בדיבורם ובשיחתם של בני תימן, ושנית – מפני שהתכונות הייחודיות שנודנו לעיל הן ראייה לכך. חלק מהן מצויות גם במסורת שומרון. הן התכונות המשותפות ללהג העברי התימני ולמסורת שומרון והן אלה הייחודיות מגיעות עד ימי בית שני ומעלה, ומכאן שהלהג העברי התימני הוא דיאלקט עתיק.

הפניות ביבליוגרפיות

אלטבאואר	מ' אלטבאואר, 'גלגולי משמעות', לשוננו לעם ט (ב), טבת תשי"ח, עמ' 35-64.
בד"ב	F. Brown and S.R. Driver and C.H. Briggs, <i>English Lexicon of the Old Testament</i> ⁸ , Oxford 1907.
בלומפילד	L. Bloomfield, <i>Language</i> , London 1935.
בנרוד	א' בנרוד, לשון מקרא ולשון חכמים ² , ת"א תשכ"ז-תשל"א (שני כרכים).
בן-חיים	ז' בן-חיים, 'על ניסוחים שומרונים ראשוניים של התורה (הערות והשגות)', מחקרים בלשון ה-ו (ספר היובל לישראל ייבין, בעריכת מ' בראשו), ירושלים ה'תשנ"ב, עמ' 13-23.
בן-חיים, כינויים	—, 'צורת הכינויים החבורים -ך, -ק, -ה במסורתיה של הלשון העברית',

72 רצהבי, עמ' 147ב.

73 ראה הנ"ל בהערה 79 לעיל.

- ספר שמחה אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 66-99 (= קובץ מאמרים בלשון חז"ל [בעריכת מ' בראשר], ירושלים תשל"ב, עמ' 59-92).
- א' בן יהודה, מילון העברית הישנה והחדשה², ירושלים-ניו יורק 1959 (6 כרכים).
- K. Brockelman, *Lexicon Syriacum*², Hildesheim 1966. ברוקלמן
- י' ברס, הלשון והחברה (בתרגום ר' סיוון), ירושלים 1973. ברס
- ש"ד גויטיין, 'היסודות העבריים בשפת הדיבור של יהודי תימן', לשוננו ג' (תרצ"א), עמ' 356-380 (= ש"ד גויטיין, התימנים, היסטוריה/סדרי חברה/חיי הרוח, מבחר מחקרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 269-287).
- Gesenius' *Hebrew Grammar* revised by A.E. Cowley, Oxford 1910. גזניוס-קאוטש
- י' גלוסקא, 'הלשון באיגרות עלייה מדרום תימן', תימא ב' תשנ"א (בעריכת י' טובי), עמ' 63-86. גלוסקא
- , 'כוחו של הבידול בלשון חז"ל שבפי יהודי תימן', אפיקים צ"ז-צ"ח (אלול תשנ"א), עמ' 54-55. גלוסקא, בידול
- , 'הצירוף "חס ושלום" בלשון חז"ל וגלגוליו בעברית', סיני צ"ט, עמ' ע"ה-פ"ה. גלוסקא, חס
- , קווים אופייניים בלשון התפילות של יהודי תימן (תפילות החול), רמת-גן תשל"ט (עבודת מ"א).
- F. de Saussure, *Course in General Linguistics*³, London 1964. דה סוסיר
- א' הורביץ, בין לשון ללשון, ירושלים תשל"ב. הורביץ
- ג' הנמן, 'האחדה ובידול בתולדות שני פעלים עבריים', ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך ב' (בעריכת מ"צ קדרי), רמת-גן תשל"ד, עמ' 24-30 (= קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק ב' [בעריכת מ' בראשר], ירושלים תש"ם, עמ' 8-14).
- P. Juön – I Moraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Rome 1991 (two parts). זרואן
- י' טובי (מהדיר), אברהם בן חלפון, שירים, תל-אביב תשנ"א. טובי
- , 'היסוד העברי-הארמי בשטרות ובמעשי בית-דין בתימן', בתוך: מקדם ומים ה' (בעריכת י' אבישור וש' מורג), חיפה-ירושלים תשנ"ב-1992, עמ' 77-91. טובי, שטרות
- M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, London/New York 1903. יאסטרוב
- י' לבני, מקרא ככתבו ולשון כתבניתה, הקיבוץ המאוחד, ישראל תשכ"ו. לבני
- J. Lyons, *Language and Linguistics, An Introduction*, Cambridge 1981. לינס
- ר' לנדאו, פרקים בסמנטיקה עברית, רמת-גן תשל"ד. לנדאו
- S. Moscati, *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages*, Wiesbaden 1969. מוסקטי
- ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג. מורג
- , ארמית במסורת תימן – לשון התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ח. מורג, ארמית
- , 'למחקר מסורות העדות בלשון חכמים', תרביץ כ"ו (תשי"ז), עמ' 4-16 (= קובץ מאמרים בלשון חז"ל א', בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 186-198).
- , 'המלים העבריות בלשונות היהודים – מספר היבטים כלליים', מקדם ומים ה' (בעריכת י' אבישור וש' מורג), חיפה-ירושלים תשנ"ב-1992, עמ' 101-114. מורג, מלים
- ש' מורג, מסורות הלשון של יהודי תימן, בתוך: יהדות תימן (בעריכת י' מורג, מסורות

<p>ישעיהו ו' טובי), ירושלים תשל"ו, עמ' שנ"ז-שמ"ו. מורג, שומרון ותימן — 'מסורת שומרון ומסורת תימן: נקודות מפגש', מחקרים בלשון ה-ו (ספר היובל לישראל ייבין, בעריכת מ' בראשר), ירושלים ה'תשנ"ב, עמ' 245-264.</p>	<p>מרטנה</p>
<p>A. Martinet, <i>Elements of General Linguistics</i>, London 1960. ר' ניר, מושגים בבלשנות שימושית, ירושלים תשל"ט. ראה 'שורצולד-סוקולוף'.</p>	<p>ניר סוקולוף</p>
<p>H.S. Nyberg, <i>Studien zum Hoseabuche</i>, Uppsala 1935. ק' פלמן, 'חילופי צורה במסורות לשון', עדה ולשון ח' (בעריכת ש' מורג), ירושלים תשמ"ב.</p>	<p>נייברג פלמן</p>
<p>גב"ע צרפתי, סמנטיקה עברית, ירושלים תשל"ח. E. Y. Kutscher, <i>A History of the Hebrew Language</i>, Jerusalem 1984.</p>	<p>צרפתי קוטשר</p>
<p>י' קוטשר, 'מחקרים בדקדוק לשון חז"ל', ספר בראילן למדעי הרוח והחברה, קובץ העשור ב', ירושלים תשכ"ט, עמ' 51-77 (= קובץ מאמרים בלשון חז"ל א' [בעריכת מ' בראשר], ירושלים תשל"ב, עמ' 102-128). צ' קיסר, 'עוד על הגיית נפש/נפש במסורת תימן', תימא א' בעריכת י' טובי, נתניה תש"ן, עמ' 29-36.</p>	<p>קוטשר, דקדוק קיסר</p>
<p>י' קלוזנר, הלשון העברית לשון חיה², ירושלים תש"ט. ח"ב רוזן, 'תהליכי לשון', לשוננו לעם מחזור ג', קונטרס ג' (כ"ה), ירושלים תשי"ב, עמ' 3-32.</p>	<p>קלוזנר רוזן</p>
<p>י' רצהבי, אוצר לשון הקודש של בני תימן, תל-אביב תשל"ח. —, 'לשונות עבריים באיגרותיהם של בני תימן', לשוננו לעם כ"ה (תשל"ד), חוברות רמ"ז-רמ"ח, עמ' 175-182; 212-219.</p>	<p>רצהבי רצהבי, לשונות</p>
<p>—, במעגלות תימן, תל-אביב תשמ"ח. י' שבטיאל, מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים, קונטרסים לענייני הלשון העברית א' בעריכת ח' ילון, ירושלים תרצ"ג-תרצ"ח, עמ' 8-15 (= קובץ מאמרים בלשון חז"ל א' [בעריכת מ' בראשר], עמ' 207-214).</p>	<p>רצהבי, מעגלות שבטיאל, מסורות א'</p>
<p>—, מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים, קונטרסים לענייני הלשון העברית ב' (בעריכת ח' ילון), ירושלים תרצ"ח-תרצ"ט, עמ' 61-69 (= קובץ מאמרים בלשון חז"ל א' [בעריכת מ' בראשר], עמ' 215-223).</p>	<p>שבטיאל, מסורות ב'</p>
<p>—, ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 338-359 (= קובץ מאמרים א' [בעריכת מ' בראשר], ירושלים תשל"ב, עמ' 230-251).</p>	<p>שבטיאל, מסורות ד'</p>
<p>— (דמתי), 'על הניקוד', בתוך: משנה מסכת ברכות (בעריכת הרב שלום יצחק הלוי), עמ' 5-11.</p>	<p>שבטיאל, ניקוד</p>
<p>א' רודריג' שורצולד ומ' סוקולוף, מילון למונחי בלשנות ודקדוק, רכס תשנ"ב. תכלאל קדמונים (מהדורת צילום של כתב היד, מהדיר: י' חבארה) ירושלים התשכ"ד.</p>	<p>שורצולד-סוקולוף ת"ק</p>